

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЗАБУТОГО ХХ століття

Інші книжки Тоні Джадта українською

Після війни

Історія Європи від 1945 року

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

TONY JUDT

REAPPRAISALS

**REFLECTIONS ON THE FORGOTTEN
TWENTIETH CENTURY**

WILLIAM HEINEMANN · LONDON · 2008

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](http://nashformat.ua)

ТОНІ ДЖАДТ

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЗАБУТОГО XX СТОЛІТТЯ

Переклала з англійської

Катерина Дуса

«НАШ ФОРМАТ» · Київ · 2024

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

УДК 316.42(02.062)

Д40

Джадт Тоні

Д 40 Переосмислення забутого XX століття / пер. з англ. Катерина Диса. — К. :

Наш Формат, 2024. — 384 с.

ISBN 978-617-8277-75-8 (паперове видання)

ISBN 978-617-8277-76-5 (електронне видання)

Минуле варте більшого, ніж щоб просто відправити його в забуття. Навіть якщо це XX століття з економічним, інтелектуальним та інституційним тягарем.

Саме XX століттю з його уроками, втратами, подіями і персоналіями присвячено цю книжку. Вона складається з есеїв, які історик та інтелектуал Тоні Джадт писав упродовж 12 років. Ці праці охоплюють доволі широке коло питань — від французьких марксистів до американської зовнішньої політики, від глобалізаційної економіки до пам'яті про зло. А ще вони мають досить широку географію — від Бельгії до Ізраїлю. Але що в цьому всьому спільного? Роль ідей, відповідальність інтелектуалів і місце нещодавньої історії в добу забування.

Автор уміло переплітає історичні факти, підсвічує теми, які часто лишалися в тіні, під пилом збайдужіння чи тиском архівів. Він заохочує читачів поглибити розуміння історії, переосмислити її, щоб без викривлень сприймати минуле й теперішнє.

УДК 316.42(02.062)

Перекладено за виданням: Tony Judt. *Reappraisals. Reflections on the Forgotten Twentieth Century* (William Heinemann, London, 2008, ISBN: 9780434017416).

ISBN 978-617-8277-75-8 (паперове видання)
ISBN 978-617-8277-76-5 (електронне видання)

Усі права застережено. All rights reserved
© 2008 by Tony Judt
© Werner Bischof (c) Werner Bischof Estate/
Magnum Photos
© Диса К., пер. з англ., 2023
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2024

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	<i>Світ, який ми втратили</i>	9
--------------	-------------------------------	---

Частина перша

Серце темряви

<i>Розділ 1</i>	<i>Артур Кестлер, зразковий інтелектуал</i>	31
<i>Розділ 2</i>	<i>Прості істини Прімо Леві</i>	47
<i>Розділ 3</i>	<i>Єврейська Європа Манеса Шпербера</i>	61
<i>Розділ 4</i>	<i>Ханна Арендт і зло</i>	70

Частина друга

Політика інтелектуальної заангажованості

<i>Розділ 5</i>	<i>Альбер Камю — «найкраща людина у Франції»</i>	89
<i>Розділ 6</i>	<i>Просторікування: «марксизм» Луї Альтюссера</i>	98
<i>Розділ 7</i>	<i>Ерік Гобсбавм і комуністичний роман</i>	106
<i>Розділ 8</i>	<i>Прощання з усім? Лешек Колаковський і марксистська спадщина</i>	116
<i>Розділ 9</i>	<i>«Папа ідей»? Іван-Павло II і сучасний світ</i>	129
<i>Розділ 10</i>	<i>Едвард Саїд: безрідний космополіт</i>	141

Частина третя

Загублені в перекладі: місця і спогади

<i>Розділ 11</i>	КАТАСТРОФА: КАПІТУЛЯЦІЯ ФРАНЦІЇ В 1940 РОЦІ	155
<i>Розділ 12</i>	À LA RECHERCHE DU TEMPS PERDU: ФРАНЦІЯ ТА ЇЇ МИНУВШИНА	168
<i>Розділ 13</i>	ГНОМ У САДУ: ТОНІ БЛЕР І БРИТАНСЬКА «СПАДЩИНА»	186
<i>Розділ 14</i>	БЕЗДЕРЖАВНА ДЕРЖАВА: ЧОМУ БЕЛЬГІЯ ВАЖЛИВА	197
<i>Розділ 15</i>	РУМУНІЯ МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА ЄВРОПОЮ	211
<i>Розділ 16</i>	ТЕМНА ПЕРЕМОГА: ШЕСТИДЕННА ВІЙНА ІЗРАЇЛЮ	224
<i>Розділ 17</i>	КРАЇНА, ЯКА НЕ ДОРОСЛІШАЄ	239

Частина четверта

Американське (пів)століття

<i>Розділ 18</i>	АМЕРИКАНСЬКА ТРАГЕДІЯ? СПРАВА ВІТТАКЕРА ЧЕМБЕРСА	249
<i>Розділ 19</i>	КРИЗА: КЕННЕДІ, ХРУЩОВ І КУБА	261
<i>Розділ 20</i>	ІЛЮЗІОНІСТ: ГЕНРІ КІССІНДЖЕР І АМЕРИКАНСЬКА МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА	282
<i>Розділ 21</i>	ЧИЯ ІСТОРІЯ? ХОЛОДНА ВІЙНА В РЕТРОСПЕКТИВІ	304
<i>Розділ 22</i>	МОВЧАННЯ ЯГНЯТ: ПРО ДИВНУ СМЕРТЬ ЛІБЕРАЛЬНОЇ АМЕРИКИ	316
<i>Розділ 23</i>	ХОРОШЕ СУСПІЛЬСТВО: ЄВРОПА ЧИ АМЕРИКА?	324
<i>Лист</i>	ВІДРОДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПИТАННЯ	337
<i>Подяки</i>		356
<i>Інформація про публікації</i>		357
<i>Примітки</i>		358

Присвячую АК і ДжЛ

СВІТ, ЯКИЙ МИ ВТРАТИЛИ

Есеї із цієї книжки написано впродовж дванадцяти років — від 1994 до 2006-го. Ці праці охоплюють доволі широке коло питань — від французьких марксистів до американської зовнішньої політики, від глобалізаційної економіки до пам'яті про зло, а також мають доволі широку географію — від Бельгії до Ізраїлю. Але пов'язані вони з двома основними проблемами. Перша — це роль ідей і відповідальність інтелектуалів: найраніший есей, поданий у цій книжці, трактує Альбера Камю, а найновіший присвячений Лешеку Колаковському. Друга проблема, яка мене непокоїть, — це місце нещодавньої історії в добу забування: складність, із якою ми, здається, стикаємося, намагаючись осмислити щойно завершене бурхливе століття і винести з нього уроки.

Звісно, ці теми тісно взаємопов'язані. Вони тісно пов'язані й з моментом написання. Думаю, у наступні десятиліття ми озиратимемося назад на ті пів покоління, що відділяють падіння комунізму в 1989–1991 роках від катастрофічної американської окупації Іраку, як на часи, котрі пожерла сарана, — на півтора десятиліття втрачених можливостей і політичної некомпетентності по обидва боки Атлантики. Ми лишили XX століття позаду з надмірною впевненістю і недостатньою кількістю роздумів. І сміливо зробили крок назустріч його наступникові, огорнутому в корисливій напівправді: про тріумф Заходу, кінець історії, однополярний момент Америки, невідворотний поступ глобалізації та вільний ринок.

У своєму маніхейському захопленні ми на Заході прагнули за будь-якої можливості позбутись економічного, інтелектуального й інституційного тягара XX століття і закликали інших чинити так само. Віра, що *те* було тоді, а *це* — тепер, і що все, чого ми можемо навчитися з минулого, — це не повторювати його, передбачала значно більше, ніж просто спочилі інститути

Холодної війни — ери комунізму та її ідеологічної марксистської оболонки. Ми не лише не змогли засвоїти багато уроків минулого — навряд чи в цьому є щось неймовірне. Але ще й стали категорично наполягати (у своїх економічних підрахунках, політичних практиках, міжнародних стратегіях і навіть освітніх пріоритетах), ніби *в минулому немає нічого цікавого, що ми могли б засвоїти*. Ми наполягаємо на тому, що в нас є новий світ і що його ризики та можливості — безпрецедентні.

Пишучи щось у дев'яностих і потім, після 11 вересня 2001 року, я не раз був вражений цим викривленим сучасним наполяганням на тому, щоб не розуміти контексту наших теперішніх дилем як усередині країни, так і за кордоном; на тому, щоб уважно не дослухатися до декого з наймудріших людей попередніх десятиліть; на активному прагненні *забути*, а не пам'ятати, повсякчас заперечувати щось і проголошувати новизну за кожної можливої нагоди. Це завжди здавалося соліпсичною дрібницею. І, як почали підказувати міжнародні події початку XXI століття, можливо, це було доволі нерозсудливо. Нещодавне минуле може залишитися з нами на кілька років довше. Ця книжка є спробою чіткіше його показати.

Не встигло ще XX століття відійти в минуле, як його суперечки й догми, ідеали та страхи вже поринають у забуття викривленої пам'яті. Хоча це весь час називають «уроками», насправді на них не зважають і їх не викладають. Тут немає нічого дивного. Дізнатися про нещодавне минуле найважче, як і зрозуміти його. Крім того, з 1989 року у світі відбулися неймовірні перетворення, а такі трансформації завжди викликають відчуття віддаленості й витіснення в тих, хто пам'ятає, як усе було. У наступні за Французькою революцією десятиліття автори старшого покоління тужили за солодким життям у часи старого режиму. Сто років по тому згадки і спогади про Європу до Першої світової війни зазвичай змальовували (і досі змальовують) як утрачену цивілізацію, як світ, ілюзії якого буквально розлетілися на друзки: «Уже ніколи не буде такої невинності»¹.

Але є й різниця. Сучасники могли тужити за світом до Французької революції або втраченим культурним і політичним ландшафтом Європи до серпня 1914 року. Але вони їх не забували. Аж ніяк: більшу частину XIX століття європейці були одержимі причинами і значенням перетворень унаслідок революції у Франції. Політичні та філософські дебати навколо Просвітництва не згоріли в революційному полум'ї. Навпаки, Французьку революцію і її наслідки широко приписували тому ж Просвітництву, яке через це поставало (для друзів і ворогів) визнаним джерелом політичних догм і соціальних програм наступного століття.

Так само після 1918 року, хоча всі погодилися, що світ уже не буде таким, як доти, конкретну форму, якої мав набути повоєнний світ, повсюдно

обдумували і підважували, перебуваючи в довгій тіні досвіду й думки XIX століття. Неокласична економіка, лібералізм, «революція» марксизму (і його пасерба — комунізму), буржуазія і пролетаріат, імперіалізм та «індустріалізм» — коротко кажучи, цеглини політичного світу XX століття — усе це було артефактами століття XIX. Навіть ті, хто разом з Вірджинією Вульф вважав, що «в грудні 1910 року чи десь тоді людська природна змінилася», що культурні потрясіння в Європі на зламі століття радикально перемінили умови інтелектуального обміну, — навіть вони все ж присвятили дивовижну кількість енергії боротьбі з тінню своїх попередників². Минуле важко нависло над теперішнім.

Сьогодні ж, навпаки, носимо минуле століття з легкістю. Безперечно, ми увічнили його повсюди: у музеях, святинях, написах, «місцях культурної спадщини», навіть в історичних тематичних парках — усе це нагадає нам про Минуле. Але XX століття має дивовижно вибірккову увагу, на чому ми вирішили наголосити. Переважна кількість місць офіційної пам'яті про XX століття — це або відверто ностальгійно-тріумфальні місця (які вихваляють відомих людей і відзначають славетні перемоги) або, дедалі частіше, пов'язані з можливостями визнати і пригадати певні страждання. У випадку останніх це зазвичай привід винести якийсь політичний урок: про те, що зроблено і чого ніколи не варто забувати, про зроблені помилки і про ті, яких не слід повторювати.

Тож XX століття стало на шлях до того, щоб стати моральним місцем пам'яті, камерою жажів для педагогічних потреб. Проміжні станції на цьому шляху зветься «Мюнхен» і «Перл Гарбор», «Аушвіц» і «ГУЛАГ», «Вірменія», «Боснія», «Руанда», а «11 вересня» — як надмірна кода, кривава післямова для тих, хто забув уроки століття чи так їх як годиться і не вивчив. Проблема з таким стислим поданням останнього століття як винятково жакливого часу, з якого ми тепер, на щастя, вийшли, полягає не в описі: у багатьох аспектах XX століття справді було страшним часом, добою жорстокості й масових страждань, рівних яким, мабуть, не було в історії. Проблема в меседжі, яке воно несе: усе *те* лишилося позаду, його значення зрозуміле і тепер ми можемо перейти (не обтяжені минулими помилками) до наступної, кращої епохи.

Але таке офіційне вшанування пам'яті, хай би які добрі його наміри, не поглиблює нашої вдячності та свідомого ставлення до минулого. Це його замітник, сурогат. Замість навчати дітей нещодавньої історії, ми водимо їх по музеях і меморіалах. Ще гірше, що ми заохочуємо громадян і учнів дивитися на минуле (та його уроки) з конкретним вектором їхніх власних страждань (або страждань їхніх предків). Тому сьогодні «спільна» інтерпретація нещодавнього минулого складається з множинних уламків окремих

минулих, і кожне з них (єврейське, польське, сербське, вірменське, німецьке, азійсько-американське, палестинське, ірландське, гомосексуальне...) позначене власним окремим і однозначним статусом жертви.

Отримана мозаїка не прив'язує нас до спільного минулого, а відділяє від нього. Хоч якими були вади старих національних наративів, котрих колись навчали у школі, хоч яким вибіркоким був їхній фокус і хоч яким безжально інструментальним був їхній посил, вони принаймні мали ту перевагу, що надавали нації відсилання до минулого для теперішнього досвіду. Традиційна історія, якої навчали кілька поколінь школярів і студентів, надавала теперішньому сенс, посиляючись на минуле: сьогоднішні імена, місця, написи, ідеї та альянзи можна було вставити в завчену оповідь про вчора. Однак у наш час цей процес пішов у зворотному напрямку. Тепер минуле не має власної узгодженої наративної форми. Воно набуває значення лише завдяки відсиланню до наших численних і часто суперечливих нинішніх занепокоєнь.

Цей бентежно чужий характер минулого (такий, що його треба приручати за допомогою якогось значення чи уроку для теперішнього), без сумніву, почасти є наслідком самої лише швидкості сучасних змін. «Глобалізація», яка стала позначенням для всього — від інтернету до безпрецедентного масштабу транснаціонального економічного обміну, — розбурхала життя людей так, що їхнім батькам чи дідусям і бабусям важко було б навіть уявити. Багато з того, що десятиліттями і навіть століттями здавалося знайомим і незмінним, тепер швидко йде в небуття.

Розширення комунікації разом із фрагментацією інформації різко контрастує зі спільнотами навіть зовсім нещодавнього минулого. До останніх десятиліть ХХ століття більшість людей у світі мали обмежений доступ до інформації; але в межах кожної держави, нації чи громади вони всі, найпевніше, знали багато однакового завдяки національній освіті, підконтрольним державі радію й телебаченню, а також спільній культурі друку. Сьогодні відбувається протилежне. Більшість людей у світі, за винятком Африки на південь від Сахари, мають доступ до майже необмеженої кількості даних. Але за відсутності будь-якої спільної культури, окрім як серед невеликої групи еліт, і то не завжди, конкретну інформацію та ідеї, які люди обирають або з якими стикаються, визначають множинні смаки, спорідненість та інтереси. З роками кожний із нас має дедалі менше спільного зі світами наших сучасників, які множаться дедалі швидше, уже не кажучи про світи наших предків.

Безумовно, усе це є правдою і має тривожні наслідки для майбутнього демократичного правління. Однак руйнівні зміни, навіть якщо йдеться про глобальні трансформації, самі собою не безпрецедентні. Економічна

«глобалізація» кінця XIX століття була не менш руйнівною, за винятком того, що її наслідки початково відчула й зрозуміла значно менша кількість людей. Особливим у *теперішній* епосі трансформацій є виняткова безтурботність, із якою ми відмовилися не лише від практик минулого (це доволі нормально і не надто тривожно), а й від самої пам'яті про них. Нещодавно втрачений світ уже став напівзабутим.

То що ж ми випустили з уваги в поспішному бажанні залишити XX століття позаду? Хоч як дивно, ми (принаймні ми, американці) забули значення війни. Почасти це, мабуть, пов'язано з тим, що впливи війни у XX столітті не всюди були однакові. Період принаймні до 1970-х для більшості країн континентальної Європи та великої частини Азії став часом фактично нескінченної війни — континентальної, колоніальної, громадянської. У минулому столітті війна означала окупацію, переміщення населення, позбавлення людей найнеобхіднішого, руйнування і масові вбивства. Країни, які програвали війни, часто втрачали населення, територію, безпеку й незалежність. Але навіть ті з них, які формально вийшли з війни переможцями, мали схожий досвід і зазвичай пам'ятали війну так, як і переможені. Прикладами можуть бути Італія після Першої світової, Китай після Другої світової та Франція після обох цих війн. А ще є на диво часті випадки, коли країни перемагали, але «втрачали мир» — безпричинно марнували можливості, які дав їм військовий успіх. Найпоказовішим прикладом залишається Ізраїль наступними десятиліттями після перемоги в червні 1967 року.

Ба більше, війна у XX столітті часто була громадянською — нерідко під прикриттям окупації чи «визволення». Громадянська війна відігравала значну роль у поширених «етнічних чистках» і вимушеному переміщенні населення — від Індії та Туреччини до Іспанії та Югославії. Як й іноземна окупація, громадянська війна є одним з великих «спільних» спогадів про минулі сто років. У багатьох країнах «залишити війну позаду» — тобто погодитися здолати чи забути (або заперечити) нещодавні спогади про міжусобні конфлікти й насильство між громадами — було головною метою повоєнних урядів, якої іноді досягали та яку іноді навіть перевиконували.

США всього цього уникли. Американці пережили XX століття в багатоглибшому позитивному світлі. Їхня країна ніколи не була окупованою. Вона не втрачала великої кількості громадян або величезних шматків національної території внаслідок завоювання чи поділу. Хоча Сполучені Штати було припинено в неокolonіальних війнах (у В'єтнамі, а тепер і в Іраку), вони ніколи не страждали від наслідків поразки. Попри неоднозначність їхніх останніх дій, більшість американців усе ще вважають війни, які вела їхня країна, «хорошими». США збагатилися, а не збідніли через свою роль

у двох світових війнах та їхні наслідки, тут у них не було нічого спільного з Британією, єдиною іншою великою країною, яка вийшла з цієї боротьби безперечним переможцем, але ціною майже банкрутства і втрати імперії. І порівняно з іншими основними учасниками війн у XX столітті Америка втратила в них порівняно небагато вояків і майже не зазнала втрат цивільного населення.

Як наслідок, сьогодні Сполучені Штати залишаються єдиною розвинутою країною, яка досі прославляє і звеличує збройні сили. Цей сентимент був знайомий Європі до 1945 року, але абсолютно не властивий їй тепер. Американські політики та державні діячі оточують себе символами й атрибутами звитяги; оглядачі висміюють і зневажають країни, які не наважуються вступати у збройний конфлікт. Саме ці різні спогади про війну та її наслідки, а не якісь структурні відмінності між США та іншими відповідними країнами, пояснюють їхню контрастну реакцію на нинішні міжнародні події.

Може, цим варто пояснювати й відмінний характер багатьох американських праць (наукових і популярних) про Холодну війну та її наслідки. Основним сентиментом у європейських дослідженнях про падіння комунізму і «залізної завіси» є відчуття полегкості від остаточного завершення цієї затьняної та тяжкої сторінки історії. Однак тут, у США, ту саму історію зазвичай розповідають у тріумфальному ключі³. Для багатьох американських оглядачів і політиків основний посыл минулого століття полягає в тому, що війна *спрацьовує*. Наслідки такого прочитання історії вже далися взнаки в рішенні напасти на Ірак у 2003 році. Війна для Вашингтона залишається прийнятним, а в цьому випадку першим варіантом. Для решти розвиненого світу вона стала останнім засобом.

Другою після війни характерною особливістю XX століття були постання і згодом падіння держав. Це стосується двох різних, але пов'язаних сенсів. Перший каже про появу автономних національних держав у перші десятиріччя століття й про нещодавнє послаблення їхньої влади через багато-національні корпорації, транснаціональні інститути та швидкий вихід людей, грошей і товарів з-під їхнього контролю. Про цей процес мало хто сперечається, хоча здається імовірним, що на тих, хто вважає такий наслідок («плаский світ») бажаним і неминучим, чекає несподіванка, оскільки населення в пошуку економічної та фізичної безпеки повторно звертається до політичних символів, правових ресурсів і фізичних перешкод, які може надати лише територіальна держава.

Але держава у другому сенсі має пряміше політичне значення. Частково внаслідок війни (організації та ресурсів для бойових дій, авторитету й колективних зусиль для усунення їхніх наслідків) держава XX століття

дістала безпрецедентні можливості та ресурси. У своїй позитивній формі вони вилились у те, що ми тепер називаємо «державою загального добробуту», а французи точніше називають *l'état providence* — провіденційною державою, яка гарантує задоволення потреб і зводить ризики до мінімуму. У негативній формі ті самі централізовані ресурси стали основою авторитарних і тоталітарних держав у Німеччині, Росії та ще десь — іноді провіденційних, але завжди репресивних.

Більшу частину другої половини ХХ століття широко визнавали, що модерна держава може (а тому мусить) виконувати провіденційну роль; в ідеалі — без надмірного посягання на свободи своїх підданих, але коли втручання не оминати, взамін надають соціальні блага, яких в іншому разі не можна зробити загальнодоступними. Однак упродовж останньої третини століття дедалі звичніше почали ставитися до держави не як до природного благодійника першої інстанції, а як до джерела економічної неефективності й соціального втручання, яке краще вилучити зі справ громадян, де тільки можна. Укупі з падінням комунізму і супровідною дискредитацією соціалістичного проекту в усіх його формах це ігнорування держави стало стандартною умовою публічного дискурсу в більшій частині розвинутого світу.

Як наслідок, коли ми тепер говоримо про економічну «реформу» чи необхідність зробити соціальні послуги «ефективнішими», маємо на увазі, що в цій справі треба обмежити участь держави. Приватизацію держпослуг або держпідприємств тепер сприймаємо як очевидне благо. Держава ж, як визнають усі сторони, — це завада для нормальних людських справ: у Британії як торі, так і лейбористські уряди, як за Маргарет Тетчер, так і за Тоні Блера обзивали держсектор застарілим, нудним і неефективним. У західних суспільствах оподаткування — вилучення ресурсів у підданих і громадян для ведення державних справ і для надання державних послуг — поступово зростало протягом приблизно двох століть, з кінця XVIII століття і до 1970-х, прискорившись у 1910–1960 роках завдяки запровадженню прогресивного податку на прибуток, податку на спадщину й оподаткування землі та капіталу. Однак відтоді податки зазвичай знижувались або ставали непрямими і регресивними (оподаткування покупок, а не багатства), і вплив держави пропорційно слабшав.

Добре це чи погано (і для кого саме) — питання дискусійне. Що не викликає дискусій, то це те, що така зміна державної політики в розвинутому світі відбулася доволі несподівано (і не лише в розвинутому, бо тепер Міжнародний валютний фонд та інші організації нав'язують її менш розвинутим країнам). Те, що держава — це щось погане, не завжди було самоочевидним; донедавна багато людей у Європі, Азії та Латинській Америці й чимало в США вірили в протилежне. Інакше не з'явилися б ані «Новий

курс» Рузвельта, ані програма Ліндона Джонсона «Велике суспільство», ані багато інститутів і практик, притаманні сьогодні Західній Європі.

Той факт, що фашисти і комуністи *теж* неприховано прагнули домінуючої ролі держави, сам собою не позбавляє держсектор важливого місця у вільних суспільствах; як і падіння комунізму не вирішило питання про оптимальний баланс свободи й ефективності на користь нерегульованого ринку. Це може підтвердити будь-який відвідувач соціал-демократичних країн Північної Європи. Держава, як з усією очевидністю демонструє останнє століття, щось робить доволі добре, а щось геть погано. Дещо приватний сектор або ринок можуть зробити краще, а є багато такого, на що вони взагалі не здатні. Нам треба знову навчитися «думати по-державницькому», вільно від упереджень до держави, яких ми набралися після тріумфальної перемоги Заходу в Холодній війні. Мусимо навчитися визнавати недоліки держави і без вибачень подавати аргументи на її користь. Як я висновую в розділі 14, наприкінці XX століття ми всі зрозуміли, що держава може бути багатого. Але... також і замало.

Сьогодні державу загального добробуту XX століття зазвичай відкидають як європейську і «соціалістичну» в таких формулюваннях: «Я вважаю, історія зафіксує, що саме китайський капіталізм поклав край європейському соціалізмові»⁴. Може, він і європейський (якщо припустити, що Канада, Нова Зеландія й — у питанні соціального захисту і національної охорони здоров'я для літніх людей — США в цьому сенсі «європейські»), але яким боком «соціалістичний»? Цей епітет знову показує цікаву необізнаність із нещодавнім минулим. За межами Скандинавії — в Австрії, Німеччині, Франції, Італії, Нідерландах та інших країнах — найбільшу роль у створенні й управлінні ключовими інститутами активістської держави загального добробуту відігравали не соціалісти, а *християнські демократи*. Навіть у Британії, де лейбористський уряд Клемент Етлі після Другої світової війни насправді проголосив державу загального добробуту, якою ми її знаємо, саме уряд Вінстона Черчилля воєнного часу замовив і ухвалив доповідь Вільяма Беверіджа (ліберала), у якій закладено принципи досягнення суспільного добробуту — принципи (і практики), які повторно підтверджував і ухвалював кожен наступний консервативний уряд до 1979 року.

Словом, держава загального добробуту є результатом міжпартійного консенсусу XX століття. У більшості випадків її запроваджували ліберали або консерватори, які долучилися до політичного життя задовго до 1914 року і для яких соціальні гарантії в загальному медичному обслуговуванні, пенсіях для літніх людей, страхуванні від безробіття і хвороби, вільній освіті, безплатному проїзді у транспорті та інших обов'язкових умовах стабільного громадянського устрою були не першим етапом соціалізму

XX століття, а кульмінацією реформістського лібералізму кінця XIX століття. Така позиція вплинула на спосіб мислення багатьох представників «Нового курсу» в США.

Окрім того — і тут пам'ять про війну знову відіграла важливу роль, — «соціалістичні» держави загального добробуту XX століття створювалися не як авангард егалітарної революції, а як бар'єр проти повернення минулого — проти економічної депресії та її поляризаційних, жорстоких політичних наслідків у відчайдушній політиці як фашизму, так і комунізму. Тож держави загального добробуту були *профілактичними* державами. Їх свідомо розробляли так, щоб задовільнити поширене прагнення до безпеки й стабільності, які Джон Мейнард Кейнс та інші передбачили набагато раніше за кінець Другої світової війни, і їхній успіх перевершив будь-які очікування. Завдяки півстоліттю процвітання та безпеки ми на Заході забули про політичні й соціальні травми масової незахищеності. А тому не пам'ятаємо, чому взагалі успадкували ці держави загального добробуту і з чого вони виникли.

Парадокс, звісно, полягав у тому, що сам успіх держав загального добробуту зі змішаною економікою в гарантуванні соціальної стабільності й ідеологічній демобілізації, які уможливили процвітання останніх п'ятидесяти років, спонукав молоде покоління політиків сприймати цю саму стабільність й ідеологічний спокій як належне і вимагати усунути «завади» — податки, регуляції та загалом державу, яка втручається в соціальне життя. Запитання про те, чи є економічне обґрунтування таким уже надійним, як здається нині (чи справді регулювання і соціальний захист були перепорою для «зростання» й «ефективності», а не ймовірною умовою, яка їм сприяла), залишається спірним. Але вражає те, наскільки ми втратили здатність навіть розуміти державну політику за межами вузько визначеного економізму. Ми забули, як це — мислити політично.

Це ще один з парадоксальних спадків XX століття. Вичерпання політичної енергії в оргії насильства й репресій з 1914 до 1945 року і пізніше позбавило нас більшої частини політичної спадщини двох попередніх століть. «Ліві» та «праві» — терміни, успадковані від Французької революції, сьогодні не повністю позбавлені сенсу, але вже не описують (як це було ще на недавній пам'яті) політичної лояльності більшості громадян у демократичних суспільствах. Ми зі скепсисом, якщо не з підозрою, ставимося до всеохопних політичних цілей: великі наративи Нації, Історії та Прогресу, притаманні політичним родинам XX століття, здаються дискредитованими до невпізнаності. Тому ми описуємо свої колективні цілі у винятково економічних термінах — «процвітання», «зростання», «ВВП», «ефективності», «обсягах виробництва», «відсоткових ставках», «показниках фондового

ринку», — ніби це не просто засоби для колективного досягнення соціальних і політичних цілей, а самі собою необхідні й самодостатні цілі.

Політикам, які думають і говорять економічними термінами, є що сказати в неполітичну добу: зрештою, саме так більшість людей сьогодні сприймає власні життєві шанси й інтереси, і будь-який проект державної політики, який ігнорує цю істину, далеко не зайде. Але так склалося саме тепер. Так було не завжди, і маємо всі підстави припускати, що в майбутньому так не буде. Вакууму не терпить лише природа: демократії, у яких немає необхідності робити важливий політичний вибір і в яких економічна політика — це все, що справді має значення (і де економічну політику здебільшого визначають неполітичні дійові особи — центральні банки, міжнародні організації або транснаціональні корпорації), мусять або припинити бути дієвими демократіями, або знову підлаштуватися під політику розчарування, популістського обурення. Серед ілюстрацій того, як це може відбуватися, — посткомуністична Центральна і Східна Європа; ще одним прикладом є політична траєкторія порівняно крихких демократій в інших регіонах, від Південної Азії до Латинської Америки. Здається, що за межами Північної Америки та Західної Європи ХХ століття досі залишається з нами.

З усіх цих змін 1980–2000 років найсимптоматичішим, мабуть, є зникнення «інтелектуалів». Двадцяте століття було їхнім часом: на його початку вперше почали вживати (зневажливо) саме поняття, яким попервах позначали чоловіків і жінок зі сфери освіти, літератури й мистецтва — людей, що брали участь у дебатах і впливали на громадську думку та політику. Інтелектуал за визначенням був відданий зазвичай якомусь ідеалові, догмі, проекту («ангажований»). Першими «інтелектуалами» стали автори, які захищали капітана Альфреда Дрейфуса від звинувачень у зраді, від його імені посилаючись на примат універсальних абстракцій: «правди», «справедливості» й «прав». Їхні колеги, «антидрейфусисти» (теж інтелектуали, хоча вони ненавиділи, коли їх так називали), посилалися на власні абстракції, проте за своєю природою менш універсальні: «честь», «нація», «вітчизна», «Франція».

Поки дебати про державну політику зводилися до таких усеохопних узагальнень — хоч етичних, а хоч політичних, — інтелектуали формували публічний дискурс (а в деяких країнах у ньому домінували). У державі, де громадську опозицію та критику придушували (придушують), окремі інтелектуали де-факто брали на себе роль речників громадських інтересів, виступаючи від імені народу, проти влади чи держави. Але навіть у відкритих суспільствах інтелектуал ХХ століття здобув певний суспільний статус, отримуючи користь не лише від права на свободу слова, але й від майже

загальної грамотності в розвинутих суспільствах, що забезпечувало йому чи їй аудиторію.

Озираючись назад, ангажованих інтелектуалів минулого століття легко скинути з рахунку. Легко піддатися схильності до самозвеличення, вдоволеному чепурінню в захопливому люстерку аудиторії колег-однодумців. У багатьох випадках інтелектуали були політично «заангажовані» в часи, коли політична залученість набувала екстремальних форм, а їхня заангажованість зазвичай набувала форми писаного слова, тому багато з них залишили записи висловлювань і зв'язків, які не дуже прижилися. Деякі виступали речниками від влади чи виборців, підлаштовували свої переконання і висловлювання до обставин та інтересів: те, що Едвард Саїд колись назвав «підлабузницькою гнучкістю щодо власної позиції», справді «спотворило історію інтелектуалів».

Ба більше, як колись зазначив Реймон Арон про своїх французьких сучасників, інтелектуали, здавалося, надто часто вдавали, що *не* знають, про що говорять, особливо в технічних галузях, як-от економіка чи військова справа. І попри всі розмови про «відповідальність», тривожно багато як правих, так і лівих видатних інтелектуалів виявилось напрочуд безвідповідальними, коли йшлося про безтурботну схильність заохочувати до насильства щодо інших на безпечній відстані для них самих. «Хибні ідеї завжди закінчуються кровопролиттям, — писав Камю, — але в будь-якому разі ця кров чужа. Тому деякі з наших мислителів не соромляться говорити що завгодно».

Усе правильно. Однак: інтелектуал (вільнодумний або політично відданий, відсторонений або заангажований) теж був визначальним для слави ХХ століття. Увесь цей вступ і навіть більше міг би бути заповнений лише переліком найцікавіших політичних авторів, оглядачів із соціальних питань або громадської моралі своєї доби — від Еміля Золя до Вацлава Гавела, від Карла Крауса до Маргарити Бубер-Нойманн, від Альви Мюрдаль до Сіднея Гука. Ми майже забули не лише те, *хто* були ці люди, а й те, яку вони мали величезну аудиторію та наскільки широкі впливи. І тією мірою, якою ми поділяємо спільні спогади про інтелектуалів, вони надто часто зводяться до стереотипу доволі вузької групи лівих західних «прогресистів», які домінували на власній сцені з 1950-х до 1980-х: Жан-Поль Сартр, Мішель Фуко, Гюнтер Грасс, Сюзан Зонтаг.

Однак справжня діяльність інтелектуалів розгорталася в іншому місці. У Радянському Союзі та Східній Європі опір комуністичним репресіям багато років обмежувався купкою сміливців, які «писали в шухляду». У міжвоєнній Європі як фашизм, так і «антифашизм» могли спиратися на низку талановитих захисників і речників: можливо, нам не надто зручно

визнавати кількість і якість націоналістичних і фашистських інтелектуалів тих років, але принаймні до 1941 року впливи письменників на зразок Ернста Юнгера в Німеччині, П'єра Дріє ла Рошеля і Луї-Фердінана Селіна у Франції, Мірчі Еліаде в Румунії чи Анрі де Мана в Бельгії були, мабуть, набагато сильніші за впливи їхніх лівих сучасників, яких ми з більшою готовністю прославляємо сьогодні, — Андре Мальро, Джона Дьюї чи навіть Джорджа Орвела.

Але ХХ століття стало передусім свідком появи нового типу інтелектуала — безрідного «мандрівника у столітті». Здебільшого після більшовицького перевороту такі люди перейшли від політичної чи ідеологічної відданості до пересиченого скептицизму — сумісного зі зневіренням, песимістичним лібералізмом, але позбавленого національних чи ідеологічних прихильностей. Багато цих інтелектуалів ХХ століття були євреями (хоча мало хто з них практикував юдаїзм, іще менше стало активними сіоністами), здебільшого з єврейських громад Східної та Центральної Європи, — «випадковими вцілілими після потопу», за словами Ханни Арендт. Багато хто був вихідцем з міст і провінцій, які, попри весь свій культурний космополітизм, належали до географічної периферії: Кенігсберга, Чернівців, Вільнюса, Сараєва, Александрії, Калькутти чи Алжира. Більшість у той чи той спосіб стали вигнаннями і на власних умовах поділяли б здивованість Едварда Саїда привабливістю патріотизму: «Я так і не зміг зрозуміти, що значить любити країну».

Загалом ці чоловіки й жінки становили «літературну республіку» ХХ століття — віртуальну громаду для спілкування і суперечок, впливи якої віддзеркалювали й висвітлювали трагічні рішення тієї доби. Декого з них подано в есеях цієї книжки. З них Ханна Арендт і Альбер Камю — можливо, єдині імена, усе ще знайомі широкій аудиторії. Звісно, Прімо Леві сьогодні читають багато, але, можливо, розуміють не так, як йому хотілося б. Манес Шпербер, на жаль, забутий, хоча його виразно єврейська траєкторія, мабуть, найсимволічніша з них усіх. Ім'я Артура Кестлера, чие життя, відданість і тексти на багато десятиліть зробили його інтелектуальним архетипом свого часу, уже не є загальновідомим. Були часи, коли кожен університетський студент читав (або хотів прочитати) «Ніч опівдні» (Darkness at Noon). Сьогодні Кестлерів бестселер про московські показові процеси не відразу викликає захват, не багатьом припадає до смаку.

Якщо молоді читачі вважають теми Кестлера чужими, а його турботи — екзотичними, то це тому, що ми втратили зв'язок не лише з великими інтелектуалами минулого століття, а й з ідеями та ідеалами, які ними керували. Ніхто за межами Північної Кореї, молодший за сорок років, сьогодні не має спогадів про життя в комуністичному суспільстві⁵. Уже стільки минуло,

відколи самовпевнений «марксизм» був загальновизнаним ідеологічним орієнтиром для лівих інтелектуалів, тож до молодшого покоління доволі важко донести, що він відстоював і чому викликав такі пристрасні почуття прибічників і опонентів. Можна багато сказати на користь того, щоб відправити віджилі догми на смітник історії, особливо коли вони відповідальні за стільки страждань. Але за це доводиться платити: прихильності минулого (а отже, й саме минуле) стають цілковито неосяжними.

Якщо ми хочемо зрозуміти світ, з якого щойно вийшли, то нам треба нагадувати собі про силу ідей. І треба згадати, який неймовірний вплив мала марксистська ідея, зокрема, на думку XX століття. Вона, хай і на короткий час, приваблювала багатьох найцікавіших мислителів тієї доби — сама собою або тому, що крах лібералізму чи виклик фашизму не пропонували очевидної альтернативи. Однак багато інших, дехто з яких ніколи не спокушався міражем революції, присвятили велику частину свого життя боротьбі з марксизмом. Вони справді дуже серйозно ставилися до його викликів і часто розумілися на ньому краще за його прибічників.

Єврейських інтелектуалів міжвоєнної та повоєнної Центральної Європи марксизм особливо вабив — почасти через прометеївські амбіції проекту, але почасти й через повний крах їхнього світу, через неможливість повернутися до минулого або продовжити старий спосіб життя, через нібито неминучість розбудови абсолютно іншого, нового світу. «Жидокомуна» — може, це й було антисемітською лайкою в польських національних колах, але кілька вирішальних років вона описувала реалії. Видатний внесок євреїв в історію сучасної Східної Європи неможливо відділити від унікальної привабливості марксистського проекту для центральноєвропейських єврейських інтелектуалів. Звісно, якщо озирнутися назад, інтелектуальні й особисті захоплення та зобов'язання того часу здаються трагічно непропорційними порівняно із сірим, похмурим наслідком. Але тоді так не здавалося.

Оскільки тепер уся ця пристрасність видається розтраченою, а антипристрасті, які вона викликала, відповідно, зайвими, сьогоднішні оглядачі схильні відмахуватися від ідеологічних «культурних війн» XX століття, доктринальних викликів і контрвикликів, як від закритої книжки. Комунізм протистояв капіталізму (чи лібералізму) — і він програв як в ідейному полі, так і на місцях, а тому лишився позаду. Але, відкидаючи нездійсненні обіцянки й неправдивих пророків минулого, ми надто поспішно недооцінюємо (чи просто забуваємо) їхню принадність. Чому ж ці обіцянки і пророки вабili стільки талановитих умів (уже не кажучи про багато мільйонів виборців і активістів)? Через жахи й страхи тієї доби? Можливо. Але чи справді обставини XX століття були такі вже незвичні, унікальні й неповторні, щоб

ми могли бути впевнені: те, що штовхало чоловіків і жінок до великих наративів про революцію та оновлення, більше не повториться? Чи справді залиті сонцем висоти «миру, демократії та вільного ринку» залишаться тут назавжди?»⁶

Сьогодні ми схильні дивитися на ХХ століття як на добу політичних крайнощів, трагічних помилок і хибних рішень; на добу омани, з якої ми, на щастя, вийшли. Але чи ми не помиляємося так само? Чи не замінили ми віру попереднього покоління в «суспільну власність», «державу» і «планування» на знову віднайдене поклоніння приватному секторові й ринку? Зрештою, немає нічого ідеологічнішого за твердження, що всі справи й політичні курси — хоч приватні, хоч державні — мають підкорятися глобалізований економіці, її безжальним законам і ненаситним вимогам. Насправді це схиляння перед економічною необхідністю та її залізними законами було серед основних засновків марксизму. Переходячи від ХХ до ХХІ століття, чи не відмовилися ми від однієї системи вірувань ХІХ століття і не замінили її іншою?

Здається, що ми не менше заплуталися у моральних уроках, котрі, як стверджуємо, винесли з попереднього століття. Модерному світському суспільству вже давно незатишно через ідею «зла». Лібералам ніяково через безкомпромісний етичний абсолютизм і релігійний підтекст. Великі політичні релігії ХХ століття віддавали перевагу раціоналістичнішим, інструментальним описам добра і зла, правильного і неправильного. Але після Другої світової війни, нацистського знищення євреїв і дедалі більшої обізнаності міжнародної спільноти зі злочинами комуністів «зло» повільно поверталось у моральний і навіть політичний дискурс. Мабуть, Ханна Арендт першою визнала це, коли в 1945 році написала, що «проблема зла стане фундаментальним питанням у повоєнному інтелектуальному житті Європи». Але саме Лешек Колаковський, філософ зовсім іншого штибу, який працював у відверто релігійній традиції, сформулював це питання найкраще: «Диявол — це частина нашого досвіду. Наше покоління надивилося на нього вдосталь, щоб сприймати це повідомлення надзвичайно серйозно. Зло, стверджую я, не випадкове, це не відсутність або деформація, не підри्व чеснот (або чого завгодно, що можна вважати його протилежністю), а впертий і неблаганний факт».

Але тепер, коли поняття «зло» знову увійшло в дискурсивний ужиток, ми не знаємо, що з ним робити. Сьогодні на Заході це слово передовсім використовують на позначення «унікального» зла Гітлера й нацизму. Але тут ми починаємо плутатися. Іноді геноцид євреїв (Голокост) подають як винятковий злочин, утілення зла ХХ століття, рівного якому не було ні до, ні після,

як приклад попередження «ніколи знову». Але в інших випадках ми з готовністю покликаємося на це зло заради порівняння, знаходячи геноцидні наміри, «сокири зла» й «гітлерів» усюди, від Іраку до Північної Кореї, і попереджаючи про те, що насувається повторення унікального та неповторного зла щоразу, коли хтось малює антисемітські графіті на стіні синагоги чи висловлює ностальгію за Сталіним. У всьому цьому ми втрачаємо з поля зору те, що мали радикальні ідеології XX століття, які виявилися такими спокусливими, а отже, справді *демонічними*. Шістдесят років тому Арендт боялася, що ми не вміємо говорити про зло, а отже, ніколи не зрозуміємо його значення. Сьогодні ми повсякчас говоримо про нього — з тим самим результатом.

Приблизно така сама плутанина супроводжує нашу нинішню одержимість «терором», «тероризмом» і «терористами». Щоб стверджувати те, що має бути очевидним, скажемо таке: у тероризмі немає нічого нового, і важко зрозуміти, що робити з істориком, здатним заявляти, ніби «це явище епохи після Холодної війни» (див. розділ 21). Навіть якщо виключити вбивства чи замаху на вбивство президентів і монархів та обмежитися тими, хто вбиває беззбройних цивільних задля політичної мети, терористи з нами вже понад сто років. Були російські, індійські, арабські, баскські, малайські терористи і ще десятки інших. Були і є християнські, єврейські й мусульманські терористи. Були югославські («партизанські») терористи, які зводили рахунки під час Другої світової війни; сіоністські терористи, які підривали арабські ринки в Палестині до 1948 року; ірландські терористи з американським фінансуванням у Лондоні часів Маргарет Тетчер; терористи-моджахеди в Афганістані 1980-х, яких озброювали США, та інші.

Жодний з тих, хто жив в Іспанії, Італії, Німеччині, Туреччині, Японії, Великій Британії чи Франції, уже не кажучи про країни, звичніші до насильства, не міг не помітити повсюдної присутності терористів (які використовували вогнепальну зброю, ножі, бомби, хімічні речовини, автомобілі, потяги, літаки й багато іншого) протягом XX століття аж до 2000 року й опісля. Єдине (єдине!), що змінилося, — це вихід убивчого тероризму з-під контролю в США у вересні 2001 року. Навіть це було не зовсім безпрецедентним: засоби нові, бійня страхітлива, але тероризм на американській землі не був чимось незнаним у перші роки XX століття.